

‘Re-minding Meneer Visser’

Van een internalistische naar een externalistische benadering van fictioneel bewustzijn in *Meneer Visser’s hellevaart* (1936) van Simon Vestdijk¹

Ewoud GOETHALS

Abstract

This article focuses on fictional minds in the modernist novel *Meneer Visser’s Hellevaart* (1936) by Simon Vestdijk, more specifically on the mind of its protagonist: Meneer Visser. The secondary literature about this novel so far tends to treat this character psychologically. Critics study Visser’s traumatic youth and his inner psychological depths. Visser’s mind is thereby seen as a passive *monologue intérieur*, isolated from the physical and social environment of the storyworld. With Monika Fludernik’s concept of *typification*, I argue that the term *monologue intérieur* is deceptive. Using the cognitive narratology of David Herman and Alan Palmer, I demonstrate that Visser’s mind is not passive and isolated, but active and in constant interaction with his physical and social environment. Finally, I relate the patterns highlighted by the narratological analysis to an interpretation of the novel. The dynamic of Visser’s fictional mind is shown to be thematically motivated.

‘Re-minding Meneer Visser’, de titel van dit artikel, is een knipoog naar het hoofdstuk ‘Re-minding Modernism’ van de cognitieve narratoloog David Herman in het boek *The Emergence of Mind* (2011). In dat hoofdstuk herijkt Herman fictioneel bewustzijn in modernistisch proza. Een literair-historische gemeenplaats volgens hem is dat er in het modernisme een zogenaamde *inward turn* ten opzichte van het realisme plaatsvindt: ‘a movement away from characters’ environments for acting and interacting to the domain of the mental and psychological, characterized as an interior space separated from external, material reality’ (p. 250). Niet de uiterlijke fysieke handelingen en gebeurtenissen zouden centraal staan in het modernisme, maar de intieme innerlijke gedachten van de personages. Niet de objectieve beschrijving van de verhaalwereld, maar de subjectieve beleving van die verhaalwereld door de personages. Het probleem met deze voorstelling van zaken is niet zozeer de nadruk op

¹ Dit artikel is een herwerking van een deel van mijn masterproef. Ik wil graag mijn promotor, prof. dr. Lars Bernaerts, bedanken voor zijn uitstekende begeleiding.

de subjectieve beleving van personages, maar het gegeven dat de *inward turn* de twee ervaringsferen, binnen en buiten, radicaal van elkaar scheidt. Er is dus sprake van een cartesiaanse dichotomie: bewustzijn tegenover lichaam en het passieve immateriële, mentale domein tegenover het actieve, materiële, fysieke domein.

In hun artikel 'The Extended Mind' (1998) verdedigen bewustzijnsfilosofen Andy Clark en David Chalmers daarentegen een *actief externalisme* en leggen ze de klemtoon op de cruciale rol die de omgeving speelt in het sturen van cognitieve processen (p. 7). Clark en Chalmers (1998) stellen dat bewustzijn *een gekoppeld systeem* vormt met de omgeving. Het menselijk bewustzijn is gelinkt aan externe entiteiten in een wederzijdse interactie (p. 8). Geïnspireerd door Clark en Chalmers argumenteert Herman (2011) dat modernistische verhalen de cartesiaanse geografie van bewustzijn eerder ondermijnen dan bevestigen. Ze tonen net hoe perceptie en cognitie niet te scheiden zijn van actie en interactie:

From this perspective, rather than being interpreted as signs of an inward turn or a probing of psychological depths segregated from the material world, modernist techniques for representing consciousness can be seen as an attempt to highlight how minds at once shape and are shaped by larger experiential environments. (Herman 2011, pp. 249-250)

In dit artikel zal ik aantonen hoe Hermans argumentatie ook van toepassing is op de modernistische bewustzijnsroman *Meneer Visser's hellevaart* (1936) van Simon Vestdijk (vanaf nu verkort: *MVH*). In die roman volgen we via modernistische technieken van bewustzijnsvoorstelling zoals de zogenaamde *stream of consciousness* of *monologue intérieur*² de rentenier Willem Visser in diens interactie met het stadje Lahringen. Als rijke rentenier dreigt Visser zich constant te vervelen, en om zich bezig te houden, bedenkt hij voortdurend plannen om zijn vrouw en zijn medeburgers te pesten. Visser betaalde twee mannen om de optocht tijdens Koninginnedag te verstoren, waarbij meneer Wachter gewond is geraakt. De commissaris Eveking komt dit te weten en wil meneer Visser strikken. Vissers bewustzijn staat overdag vooral in het teken van de volgende twee problemen: verveling en Eveking.

In wat volgt zal ik eerst kort bespreken hoe *MVH* tot nu toe vooral psychologisch en internalistisch benaderd is. Vervolgens toon ik hoe Vissers bewustzijn uitgestrekt is in fysieke zin en hoe het concept *monologue intérieur* zeer misleidend is. Daarnaast argumenteer ik dat Vissers bewustzijn ook op een an-

² Over het gebruik van deze twee termen bestaat geen kritische consensus. Voor de een zijn het quasi-synoniemen, voor de ander is er een grammaticaal of cognitief verschil (Zie Palmer 2004 pp. 23-25). Ze worden echter vaak gebruikt om eenzelfde fenomeen te bestuderen: 'they have become inextricably linked' (Palmer 2004, 23). Hieronder argumenteer ik dat de term *stream of consciousness* vanuit cognitief-narratologisch standpunt de voorkeur verdient, omdat zij neutraler en minder misleidend is.

der niveau uitgestrekt is, namelijk dat van de sociale omgeving. Vissers bewustzijn staat in een dialoog met het bewustzijn van andere personages. Tot slot bied ik een interpretatie aan van de roman en toon ik hoe Vissers bewustzijn thematisch gemotiveerd is.

DE INTERNALISTISCHE BENADERING VAN MENEER VISSER: VISSER IN ISOLEMENT

De meeste secundaire literatuur over *MVH* tot nu toe graaft naar de psychologische funderingen van het fictieel bewustzijn. L.G. Abell-Van Soest (1979), Bastiaan Verwey (1979) en L.F. Abell (1983) inspireren zich op Vestdijks psychologische theorie zoals uiteengezet in diens *Het wezen van de angst* (1968). Zij speuren naar Vissers meest oorspronkelijke angstobject of diepste psychische laag. Zij richten zich daarbij vooral op de droom op het einde van *MVH*, en de sporadische herinneringen van Visser aan zijn traumatische jeugd. Vissers wandelingen en diens interactie met de stad en zijn inwoners worden daarbij verwaarloosd. Ook bij de Freudiaanse benadering van Philippe Saba (2006) en Glen Fobelets (2007) ligt de nadruk op Vissers jeugd en de droom. Saba (2006) reconstrueert aan de hand van Vissers herinneringen in de vertelling de geschiedenis of fabula van diens seksuele ontwikkeling. Fobelets (2007) analyseert zoals een psychoanalist alle verdrongen frustraties van Visser en de symbolische uitingen van diens onbewuste.

Wanneer commentatoren spreken over Vissers *monologue intérieur*, dan benadrukken ze meestal het geïsoleerde, innerlijke en private karakter van het bewustzijn dat door die techniek geëvoceerd wordt. Zo stelt René Marres (1988):

We volgen hem gedurende één dag van zijn leven, niet alleen in zijn omgang in het stadje, maar ook in zijn intiemste gedachten, die onthuld worden via een innerlijke monoloog. [...] Het doet Vissers isolement goed uitkomen (p. 26).

Marres haalt hier beide ervarings-sferen, "omgang in het stadje" en "intiemste gedachten", uit elkaar en impliceert dat de innerlijke monoloog enkel de intiemste gedachten weergeeft en niets te maken heeft met Vissers omgang met het stadje. Ook E.M. Beekman stelt in het hoofdstuk 'The Steady Monologue of the Interior' van zijn studie *The Verbal Empires of Simon Vestdijk and James Joyce* (1983) dat de *monologue intérieur* 'Visser's extreme, solipsistic concern with his own person' (p. 107) toont. 'Visser's awareness of his environment is only noted when it is related to his inner life' (p. 107), aldus Beekman. Deze stelling kunnen we omkeren: 'Visser's inner life is *always* related to his *awareness of his environment*'. In wat volgt zullen we zien dat Vissers bewustzijn net ongelofelijk receptief is, gestuurd wordt door en vol-

ledig in het teken staat van zijn fysieke en sociale omgeving in de verhaalwereld.

FYSIEK UITGESTREKT BEWUSTZIJN OF HOE HET CONCEPT *MONOLOGUE INTÉRIEUR* MISLEIDEND IS

Uitgestrekt bewustzijn is volgens Lars Bernaerts (2014a) de koppeling tussen het bewustzijn van een personage en diens omgeving. Hij vat die koppeling op als 'een bril om patronen te ontdekken' in de opeenvolging van mentale gebeurtenissen en toestanden bij een personage zoals herinneringen, overtuigingen, voornemens, wensen, verlangens, emoties (p. 207). Bij uitgestrekt bewustzijn moeten we volgens Bernaerts (2014a) de volgende vragen stellen:

In interactie met welke specifieke objecten of ruimtes ontstaan herinneringen, plannen, overtuigingen en zo meer?, hoe belangrijk is de fysieke omgeving in het bewustzijn van verschillende personages?, in welke mate stimuleert de narratieve omgeving het fictionele denken? (p. 210)

In het volgende fragment wandelt Visser 's middags na een dutje bij de zee door de stad terug naar huis. We zien hier heel goed hoe Vissers gedachten gestuurd worden door zijn fysieke omgeving³:

(1) Drukker hier. Dag, neus. *Verdomme, een agent. Recht voor me. Recht. Voor. Me. Uit. Kijken. Voorbij.* Keek me niet eens aan. Mooi verhaal, dat van Wachter, over die ruzie met de burgemeester, brutale hond, wel aardig anders, dat hij Wachter zo uitbekte, klein autocraatje, maar als ze 'm geschorst hebben, kan hij toch niets tegen me beginnen? Of wel? Misschien iets over te vinden in dat wetboek. *Hier op mijn hart zit 't.* Als 't minder dan tien passen is tot de hoek van de Haven, dan is ie geschorst en van al z'n functies ontheven. Grote passen, acht, negen... En dat pothuisje telt niet mee. Hier liep ik vanmiddag nog met een hartkwaal. Hád ik er maar één. *Daar 't stadhuis.* Verduiveld, als ze me eens onder de toren stoppen, bij Kooistra in de cel! Verdomme, had ik 't maar nooit gedaan. Helemaal goed wijs ben ik toch niet. Straks stadhuis opbellen om te vragen of ie geschorst...? Blij, dat 't vandaag is en niet morgen, anders zou ik geen oog dicht doen vannacht. *Trein van 3.20.* Zou ik kunnen nemen. Hoe zou hij eruit zien? Pater goedleven met een lorgnet; oranje lint en zilveren penning natuurlijk alleen op feestdagen, zeker verleden jaar zo gezien. Alles ontkennen. (Vestdijk, 1985, p. 128, mijn markeringen)

De visuele waarneming van een agent die passeert, stuurt Vissers gedachten naar het probleem Eveking. De commissaris zond 's morgens namelijk de agent Bastiaanse naar Visser om hem te melden dat hij om halfvijf op het politiebureau verwacht wordt. Visser vermoedt dat Eveking hem zal confronteren

³ Ik voorzie de blokцитaten uit *MVH* van een nummer. Zo kan ik later in het artikel gemakkelijk naar het citaat terugverwijzen.

met de verstoring van de optocht tijdens Koninginnedag en denkt voortdurend na over strategieën om dit probleem op te lossen. Hij vraagt bijvoorbeeld andere mensen of het gerucht dat de commissaris geschorst is, klopt. Daarnaast zoekt hij in het wetboek op wat hem ten laste gelegd kan worden en hoe hij zich kan verdedigen. Hij denkt erover na om te vluchten, alles te ontkennen, enzovoort. De tactiele perceptie van zijn wetboek in zijn borstzak doet hem denken aan de informatie die het wetboek kan bevatten om het probleem op te lossen. Door de visuele perceptie van het stadhuis beeldt hij zich de hypothetische toekomstige situatie in dat ze hem daar in de cel stoppen. Wanneer hij het station passeert en ziet dat er om 3:20 een trein is, overweegt hij even om die trein te nemen.

Citaat (1) bestaat volledig uit vrije directe rede, de narratieve categorie die vaak geassocieerd of zelfs geïdentificeerd wordt met *stream of consciousness* of *monologue intérieur*. Vrije directe rede wordt meestal getheoretiseerd als de meest mimetische en directe manier om het discours van een personage weer te geven. De woorden van het personage worden zagezegd letterlijk geciteerd of gerepresenteerd zonder tussenkomst van een verteller. Doordat aanhalingstekens en inquit-formules zoals 'zij zei' of 'hij mompelde' weggelaten worden, stijgt de illusie van directheid. Die grammaticale benadering wordt getransponeerd van het gesproken discours naar het bewustzijn van personages. Dat zorgt ervoor dat fictieel bewustzijn vaak eenzijdig als talig beschouwd wordt. Vrije directe rede wordt daarmee gelijkgesteld aan een innerlijke monoloog. De klassieke narratologe Dorrit Cohn bijvoorbeeld ziet in haar studie *Transparent Minds* (1978) de ontstaansgeschiedenis van de innerlijke monoloog als een geleidelijke 'silencing of the monologic voice' (p. 61) gedurende de 19de eeuw en noemt directe rede en vrije directe rede *quoted monologue*. Zoals we echter kunnen zien in citaat (1) is het bewustzijn van Visser dat opgeroepen wordt door de vrije directe rede noch innerlijk, noch louter talig.

Hier is een kleine uitweiding nodig over het concept *typificatie* van de narratologe Monika Fludernik. In haar studie over de talige voorstelling van fictieel gesproken discours en bewustzijn, *The Fictions of Language and the Languages of Fiction* (1993), stelt zij dat we nooit perfect iemands woorden kunnen imiteren. Aangezien perfecte gelijkenis onmogelijk is, kunnen we enkel proberen om met die nabootsing het betekenis-effect of 'ideale type' van de originele uiting te evoceren. In het geval van fictie is er volgens Fludernik (1993) bovendien helemaal geen originele uiting die vervolgens gerepresenteerd wordt in taal. De taal evocert op retorische en formulaire wijze een schematische illusie van gesproken discours bij de lezer. Kortom, de talen van fictie zijn ficties gecreëerd door taal (pp. 17-22). Ook fictieel bewustzijn kan volgens Fludernik (1993) enkel op schematische wijze geëvoceerd wor-

den (p. 432). Er is namelijk geen a priori bestaand bewustzijn aanwezig in de tekst die vervolgens getrouw gerepresenteerd of getranscribeerd wordt:

The most typical case in a sense is of course that of literary interior monologue, which cannot be readily identified with purportedly occurring internal discourse (Fludernik, 1993, p. 413).

Vrije directe rede is dus geen getrouwe representatie van de vooraf aanwezige talige gedachten van het personage. Vrije directe rede is een retorische techniek die ook een schematische evocatie kan bieden van perceptie en zelfs andere niet-talige bewustzijnsinhouden, zoals emoties, naast talige gedachten. Zo toont Bernaerts (2014b) dat de roman *House Mother Normal* (1971) van B.S. Johnson veel verschillende mentale gebeurtenissen evoceert, hoewel de roman bijna volledig in vrije directe rede geschreven is. Een zin in vrije directe rede, zoals 'Dropped it, she has' (p. 303) is volgens Bernaerts (2014b) geen talige gedachte, geïsoleerd van de fysieke omgeving in de verhaalwereld, maar *vrije directe perceptie*, een gedachte die getriggerd wordt door en reageert op die omgeving.

Ter verduidelijking kijken we even opnieuw naar citaat (1). De zinnen 'Verdomme, een agent', 'Hier op mijn hart zit 't', 'Daar 't stadhuis' en 'trein van 3.20' staan in vrije directe rede. Het zou mijns inziens echter vreemd zijn om te stellen dat Visser die gedachten woordelijk zo denkt en dat die gedachten 'innerlijk' zijn of afgescheiden van de omgeving. De gedachten worden veroorzaakt door en reageren tegelijk op de fysieke omgeving. Het zijn dus voorbeelden van *vrije directe perceptie*. In het geval van 'Verdomme, een agent' kunnen we stellen dat de vrije directe rede op zeer schematische wijze zowel een visuele waarneming evoceert als een emotionele reactie op die visuele waarneming: Visser ziet een agent en schrikt. De krachtterm 'verdomme' is wat Fludernik (1993) een 'expressivity feature' (p. 20) noemt of een *linguïstisch expressiviteitssignaal* dat bijdraagt tot de *typificatie* van het fictioneel bewustzijn. Zo'n signaal is volgens Fludernik (1993) zeer formulair en artificieel, maar creëert bij de lezer wel de indruk van een verhoogde subjectiviteit en emotionele intensiteit (pp. 20-21).

In het volgende voorbeeld loopt Meneer Visser vergezeld door Cohen, een Joodse kennis, richting het postkantoor. Visser heeft juist aan Cohen gevraagd of hij weet of Eveking geschorst is. Net op dat moment passeert Jansonius, een van de mannen die hij betaalde om de optocht te verstoren, op een tonnenwagen:

(2) Let go. Niemand weet wat, blijkbaar. *Niet meer...* Verduiveld, de tonnewagen daar over 't havenplein! Onze richting, onze kant! Twee kerels, plechtstatig in 't bruin. Kot-urnen. Nog twintig pas naar 't postkantoor. 's Kijken... *Verdomme, Jansonius zit op de bok!!* Vooruit Jood, maak voort! Als ie me maar niet ziet! Te gek. Vooruit. Blauwe stoep op, struikel niet. Wapen. Brie-

venbus. Moet ik kijken? Stank. Loop dan! Tek tek. Godallem... hij ziet me! *Hij groet me, met z'n zweep in de hoogte!!!...* Donkere gang. Deur zoeft dicht. Hart. Belachelijk. (Vestdijk 1985, p. 120)

Deze korte passage in vrije directe rede staat bol van de *vrije directe perceptie*: visuele perceptie (de tonnewagen, twintig pas naar het kantoor, twee kerels, Jansonius, blauwe stoep, wapen, brievenbus, Jansonius die hem ziet en groet met een zweep, donkere gang), auditieve perceptie (tek tek, deur zoeft dicht) en reukzin (stank). Vissers bewustzijn is hier duidelijk gericht op en wordt bepaald door de gebeurtenissen in zijn fysieke omgeving. Wanneer hij Jansonius ziet, schrikt hij heel hard. De hoge emotionele intensiteit wordt gesuggereerd door een lexicaal expressiviteitssignaal, de krachtterm 'verdomme', in combinatie met twee typografische expressiviteitssignalen: het cursieve lettertype en het dubbele uitroepteken. Meteen is Vissers bewustzijn gericht op actie in zijn fysieke omgeving: vluchten en ontsnappen aan detectie door de stoep op te lopen richting het postkantoor. De vele uitroeptekens en de elliptische staccato-zinnen evoceren de urgentie van de situatie en het opjagend effect dat de gebeurtenissen hebben op Vissers bewustzijn. Wanneer we deze passage als een innerlijke monoloog zouden beschouwen, een getrouwe transcriptie van talige gedachten, dan moeten we concluderen dat het om een erg ongeloofwaardige en artificiële innerlijke monoloog gaat: wie praat zo tegen zichzelf? We zouden dan echter geen recht doen aan het fysiek uitgestrekte karakter en de cognitieve complexiteit van het bewustzijn dat met behulp van de vrije directe rede opgeroepen wordt bij de lezer.

SOCIAAL UITGESTREKT BEWUSTZIEN: VISSER IN ACTIE EN INTERACTIE

Het bewustzijn van Visser is ook op een ander niveau uitgestrekt: dat van de sociale omgeving. Geïnspireerd door het concept *dialogisme* van de Russische theoreticus Michail Bachtin spreekt de cognitieve narratoloog Alan Palmer in zijn studie *Fictional Minds* (2004) over *dialogic thought* (pp. 153-157). Het bewustzijn van een personage is sociaal uitgestrekt of dialogisch in die zin dat ze in een constante dialoog staat met het bewustzijn van de andere personages in diens omgeving. Een personage anticipeert bijvoorbeeld in gedachten de reactie van een ander personage in een toekomstig gesprek of herdenkt evaluatief een situatie of gesprek dat voorbij is. Zoals Palmer (2004) aangeeft:

It is not possible to have intentions, purposes and plans without specifying them in terms of the competing intentions and plans of others (p. 157).

Palmer (2004) bekritiseert in *Fictional Minds* (2004) wat hij de *speech category approach* noemt van narratologen als Dorrit Cohn, omdat ze daarmee

eenzijdig de nadruk leggen op talig bewustzijn en omdat ze fictioneel bewustzijn voorstellen als een 'private, passive flow of consciousness' (p. 59). Zo spreekt Cohn (1978) in haar voorwoord over haar 'predilection for novels with thoughtful characters and scenes of self-communion' (p. V). Palmer (2004) stelt dat het bij fictioneel bewustzijn vaak net eerder om 'purposeful, engaged, social interaction' (p. 59) gaat. Volgens hem wordt er te vaak een vals onderscheid gemaakt tussen bewustzijn en (fysieke) actie in romans. Fictioneel bewustzijn zou zogezegd passief, intern, intiem, in zichzelf besloten en volledig losgekoppeld zijn van de fysieke en sociale omgeving van de verhaalwereld, in tegenstelling tot actie. Dit onderscheid houdt echter geen rekening met wat Palmer (2004) *the thought-action continuum* noemt. Het is volgens Palmer (2004) vaak moeilijk om fysieke acties te scheiden van het achterliggende netwerk van mentale gebeurtenissen. Aan de fysieke handeling gaat immers heel wat mentale actie vooraf in de vorm van herinneringen, overtuigingen, motieven, intenties, plannen en beslissingen. Bewustzijn en actie scheiden in een passief-actief of intern-extern dichotomie betekent dat je een handeling op een artificiële manier scheidt van de beslissing om die handeling te stellen, en van de intenties en het vele planwerk achter die handeling.

A key feature of this decision making is that the performance of an action requires that we make assumptions about the actual situation in which we are acting, the future situation that is the intended result of the action, and also the future but counterfactual situation that would be the case if we do not act. (Alan Palmer, 2004, p. 120)

Vissers bewustzijn is dus sociaal uitgestrekt, actief en doelgericht. Als rijke rentenier moet hij constant pesterijen en andere bezigheden plannen om zich niet te vervelen. Daarbij anticipeert hij op de reacties van zijn slachtoffers. Hier bedenkt Visser een strategie om zijn voornaamste slachtoffer, zijn vrouw Marie, te treiteren:

(3) Overigens, om de tijd naar de andere wereld te helpen, zou men kunnen beginnen met de klokken. Wacht, de wekker proberen voor morgenochtend! In geen maanden gebruikt... Ja, ja, in wekmethoden is Vissertje nu eenmaal specialist. Nooit 't zelfde, en altijd een paar rustdagen inlassen na een bijzonder stout stukje. Vroeger, een paar jaar geleden, gilte ze nog: vriendelijk applaus voor wat ze altijd nog als idylle zien wou... En nóg vroeger dacht ze ze de inleiding tot liefkozingen... Acht jaar getrouwd... Oppassen vandaag. Morgenochtend weer vrij spel. Onder-bed-kruipen en wekker-onder-kussen kunnen wel vlak na elkaar. Dan overmorgen, laat eens kijken: *rust*, en overmorgen: een lucifer van 2 cm van d'r oog om 'r te laten dromen dat er brand is... (Vestdijk, 1985, p. 49)

Vissers bewustzijn is hier duidelijk actief bezig met planwerk. Hij bedenkt verschillende peststrategieën: wekker onder kussen, onder bed kruipen, een

lucifer voor haar oog. Daarbij anticipeert hij de reactie van Marie: als hij te veel pesterijen na elkaar plant, dan zal Marie te kwaad of te gechoqueerd zijn, dus hij moet een rustdag inplannen. De hele dag is Visser bezig met dergelijk planwerk. Zo denkt hij vaak na over hoe hij 's avonds Martha Wachter, de laatste vriendin van Marie, zal wegpesten.

Het plan dat hem echter het meest bezighoudt, is zijn anekdote in Zeeburg. Visser komt geregeld met een aantal borrelmakers samen in de sociëteit Zeeburg. Hij wil daar uitpakken met een anekdote over hoe hij zijn vrouw weer eens beetgenomen heeft:

(4) Wát een verhaal! Wat zouden ze lachen! Hoe begin ik ook weer? Repeteren. Zeg lui... Ja, eerst: Zeg lui. Nou (of nu?) heb ik mijn vrouw er aardig tussen gehad. Wachten. Als ze dan over iets anders beginnen, of als die lui van de andere tafel er tussen door gaan schetteren, ben ik verloren. Zal wel niet. Dan na elkaar: zeuren Marie – advertentie – brieven – Brummen – Lehmans – telegram – tyfus... (Vestdijk, 1985, pp. 21-22)

Voortdurend repeteert Visser die anekdote. Daarbij stelt hij zich de toekomstige situatie voor en anticipeert hij op de reacties van zijn toehoorders: hoe moet hij hun aandacht trekken? Welke woorden en opbouw zullen het meeste effect sorteren? Vissers bewustzijn is hier duidelijk actief en gericht op sociale interactie.

Naast het planwerk om de verveling te bestrijden, vergt ook het probleem Eveking heel wat denkwerk van Visser. Zoals we zagen in citaat (1), bedenkt hij strategieën om het probleem op te lossen: informatie verzamelen over Evekings schorsing, het wetboek, vluchten, ontkennen. In het volgende fragment ijsbeert Visser door de kamer, vlak na het bezoek van de agent Bastiaanse:

(5) Dwang: dat is 't ergste nog. Ik *moet* naar de commissaris. Stoort m'n dagindeling niet eens, maar *moeten*: dat is 't. Gedwongen... Verduiveld, wat wil de man? [...] Maar wat heeft de vuilbaard met me voor? Ik ken 'm niet, ik deed 'm nooit wat. Is Kooistra door de mand gevallen? Was ik 't maar nooit begonnen... Of, zoals ik vijf minuten (vijf eeuwigheden!) geleden nog zo zeker dacht: alleen als getuige opgeroepen? Maar wáarom, voor de donder, sturen ze iemands *dagindeling* in de war voor zoiets! Kan zeggen, dat 't een grap was, een weddenschap was, kan me met Wachter verstaan. Maar die is ook niet gek. En, allejezes, dan kan ik primo z'n huis niet verkopen, secundo niet met z'n vrouw afrekenen vanavond. En dat heb ik nodig om de tijd door te komen. (Vestdijk 1985, pp. 45-46)

'Wat wil de man?' Visser ontwikkelt hier hypothesen over het bewustzijn van de commissaris. Zo denkt hij na over diens motief. De commissaris kan onmogelijk een wrok tegenover hem koesteren, want 'ik ken 'm niet, ik deed 'm nooit wat'. Ook raadt hij naar de kennis van de commissaris: 'Is Kooistra door de mand gevallen?' Heeft Vissers handlanger alles verteld? Tot slot doet hij

een hypothese over de intentie van de commissaris achter de boodschap: Visser arresteren of alleen als getuige oproepen? Vissers bewustzijn staat hier duidelijk in een dialoog met het bewustzijn van Eveking. Visser doet hier enkele aannames omtrent zijn huidige situatie: hij is potentieel in gevaar. De mogelijke toekomstige situatie die hij voorziet is een arrestatie. Om die toekomstige situatie te voorkomen bedenkt hij een strategie: zeggen dat het maar een grap was. Vervolgens schat hij de resultaten van die piste in en evalueert hij ze negatief: Wachter is niet dom. Bovendien zou die strategie zijn andere plannen verstoren: Martha Wachter wegpesten en het huis van de Wachters verkopen zou niet gaan, omdat hij dan afhankelijk is van de welwillendheid van de Wachters. Tussen het bezoek van Bastiaanse en de confrontatie met Eveking op het politiebureau zijn dergelijke overwegingen bij Visser zeer vaak te vinden. Bovendien bepalen deze gedachten een groot stuk van de actie in de roman. Zo vraagt Visser overal naar de commissaris, gaat hij het wetboek kopen bij de boekhandelaar Duyfjes en vlucht hij weg of schrikt hij wanneer hij Jansonius of een politieagent tegenkomt. Vissers bewustzijn is gericht op handelen en op interactie met zijn sociale omgeving.

TUSSEN LIJDEN EN VERVELING⁴

Met het volgende Schopenhauer-citaat uit de roman kunnen we een belangrijk thema van *Meneer Visser's hellevaart* beknopt samenvatten:

Zwischen Schmerz und Langeweile wird jedes Menschenleben hin und hergeworfen (Vestdijk, 1985, p. 77).

Volgens Schopenhauer is de mens een wezen dat er constant naar streeft om zijn wensen te bevredigen (Janaway, 2002, pp. 117-118). Wanneer een bepaalde wens langere tijd niet bevredigd wordt, is de mens ontevreden en lijdt hij. Lijden is dus de ervaring van een gebrek (bijvoorbeeld een gebrek aan gezondheid, rust, liefde, controle, erkenning, rijkdom, eten...). Voldoening bestaat daarbij slechts als de tijdelijke afwezigheid van lijden, de afwezigheid van een gevoeld gebrek. Wanneer de ene wens bevredigd is, zal de mens echter vlug een andere wens krijgen, waardoor hij opnieuw lijdt. Als de mens daarentegen niet meteen een nieuwe wens heeft en geen gebrek voelt, dan heeft hij niets om naar te streven, en dan zal hij zich beginnen te vervelen (Janaway, 2002, pp. 117-118).

De dynamiek van Vissers bewustzijn volgt dit patroon. Zijn bewustzijn is met andere woorden thematisch gemotiveerd. Enerzijds lijdt Visser en dat lijden geeft hem wensen. Hij maakt plannen en handelt om het gevoelde gebrek

⁴ Over verveling en de filosofie van Schopenhauer in de roman, zie ook Barendregt (1980)

op te lossen. In het geval van Visser gaat het vaak om een gebrek aan controle. De boodschap dat Eveking hem om halfvijf op het politiebureau verwacht, wordt door Visser ervaren als een vorm van dwang: 'Dwang: dat is 't ergste nog. Ik *moet* naar de commissaris' (Vestdijk, 1985, p. 45). Zoals we zagen, doet Visser er alles aan om het probleem Eveking op te lossen en controle te krijgen over de situatie. Uiteindelijk geeft Vissers dienstmeid Bets een bezwarend bewijsstuk aan Visser, waarmee hij Eveking kan chanteren. Daarmee verdwijnt zijn lijden, maar heeft hij een wens minder om aan de verveling te ontkomen.

Anderzijds dreigt Visser zich namelijk als rijke rentenier constant te vervelen. Visser plant voortdurend sociale interactie om zich bezig te houden. Daarbij gaat het vooral om strategieën om andere mensen te pesten. Door de plannen uit te denken, houdt hij zichzelf bezig en heeft hij iets om naar te verlangen: de zo effectief mogelijke uitwerking van het plan. Met andere woorden, Vissers pesterijen geven hem wensen. Door naar de bevrediging van die wensen te streven, ontsnapt hij aan de verveling. Visser is dus helemaal niet sociaal of geïsoleerd. Ook al heeft hij geen hoge dunk van andere mensen, toch heeft hij ze nodig om de verveling te bestrijden. Volgens Schopenhauer (2001) is verveling dan ook de bron van al het sociale verkeer in de maatschappij (p. 460).

De ironie van de roman wil dat Visser nooit bevredigd zal zijn. Als een pesterij eenmaal uitgevoerd is, verdwijnt zijn wens immers, en heeft hij een nieuwe nodig. Op den duur heeft Visser al zijn slachtoffers weggepest. Op het einde van de dag denkt hij:

En wat moet ik morgen doen, en wat de volgende week? Geen reserves meer over. Alles verspild. [...] Geen vriendin van Marie meer' (Vestdijk, 1985, p. 183).

Zonder slachtoffers kan Visser geen pesterijen plannen, zonder pesterijen verveelt hij zich. Uiteindelijk zal hij dus toch ten prooi vallen aan de verveling. De hellevaart van Meneer Visser is er een in de verveling, de leegte, de zinloosheid:

De hel? Die hoeven ze niet te bedenken, niet te beloven, niet mee te dreigen: die is hier voor me, in de leegte, voor 't grijpen, in de tijd die nooit meer terugkomt, in de verveling, het nietsdoen [...] (Vestdijk, 1985, p. 183)

CONCLUSIE

De modernistische bewustzijnsroman *Meneer Visser's hellevaart* (1936) van Simon Vestdijk is tot nu toe internalistisch benaderd. Commentatoren hebben vooral oog voor de diepste lagen van Vissers psyche, de droom en zijn trau-

matische jeugd. Daarbij worden Vissers wandelingen en zijn interactie met de stad verwaarloosd. Wanneer er gesproken wordt over Vissers *monologue intérieur*, dan wordt vooral het geïsoleerd en solipsistisch karakter ervan benadrukt. Het concept *monologue intérieur* is echter misleidend, omdat het doet uitschijnen dat fictieel bewustzijn in vrije directe rede enkel talig en in zichzelf besloten is. Zoals we zagen, evoceert de vrije directe rede bij de lezer ook niet-talige mentale gebeurtenissen, zoals perceptie. Die perceptie linkt het bewustzijn van Visser aan zijn fysieke omgeving. Ook op sociaal niveau is het bewustzijn van Visser niet passief en geïsoleerd, maar net enorm gericht op handelen in zijn sociale omgeving. Een externalistische benadering laat ons dus toe om patronen te zien in de roman die we missen als we uitgaan van een internalistische benadering. Het toont ons hoe Vissers bewustzijn er actief op gericht is om lijden en verveling te bestrijden. De dynamiek van Vissers bewustzijn is namelijk thematisch gemotiveerd en komt overeen met de ideeën van Schopenhauer omtrent lijden en verveling. Kortom, fictieel bewustzijn in *MVH* is geen passieve innerlijke monoloog gescheiden van de fysieke en sociale omgeving van de verhaalwereld, maar net een actieve en doelgerichte interactie met die omgeving. Zoals Herman (2011) zegt:

the upshot of modernist experimentation was not to plumb psychological depths, but to spread the mind abroad (p. 254).

BIBLIOGRAFIE

- Abell, L.F. (1983). Vestdijk en Joyce: Meneer Vissers Harlingen en het Dublin van *Ulysses*. *Vestdijkkroniek*, 38, 45-64.
- Abell-van Soest, L.G. (1979). Meneer Visser's droom. *Vestdijkkroniek*, 23, 1-18.
- Barendregt, P. (1980). Meneer Vissers wil en voorstelling. *Vestdijkkroniek*, 27, 34-41.
- Beekman, E.M. (1983). *The Verbal Empires of Simon Vestdijk and James Joyce*. Amsterdam: Rodopi.
- Bernaerts, L. (2014a). Cognitieve literatuurstudie, de textuur van fictieel bewustzijn en Jan Lauwereyns' *Monkey business*. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 130(2), 193-213.
- Bernaerts, L. (2014b). Minds at Play: Narrative Games and Fictional Minds in B.S. Johnson's *House Mother Normal*. *Style*, 48(3), 294-312.
- Clark, A. & Chalmers, D. (1998). The Extended Mind. *Analysis*, 58(1), 7-19.
- Cohn, D. (1978). *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Fludernik, M. (1993). *The Fictions of Language and the Languages of Fiction: The Linguistic Representation of Speech and Consciousness*. Londen en New York: Routledge.
- Janaway, C. (2002). *Schopenhauer: A Very Short Introduction* (e-book). Oxford: Oxford University Press.

- Herman, D. (2011). Re-minding Modernism: 1880-1945. In id. (red.), *The Emergence of Mind: Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English* (243-72). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Marres, R. (1988). Caligula in de provincie: over *Meneer Visser's hellevaart*. *Vestdijkkroniek*, 58, 25-42.
- Palmer, A. (2004). *Fictional Minds*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Saba, P. (2006). Meneer Vissers libido: *Meneer Visser's hellevaart* en Freuds Sexualtheorie. *Vestdijkkroniek*, 107, 31-48.
- Schopenhauer, A. (2001). *De wereld als wil en voorstelling*. (H. Driessen, vert.). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Verwey, B. (1979). Droom en werkelijkheid. *Vestdijkkroniek*, 24, 45-51.
- Vestdijk, S. (1985). *Meneer Visser's hellevaart* (7^e druk). Den Haag: Nijgh & Van Ditmar.